Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

Питання історичного краєзнавства

Н. В. РУДНИЦЬКА (Житомир)

Професійна освіта євреїв Волині у XIX — на початку XX ст.

Дослідження етнічної історії стало одним з пріоритетних напрямів у світлі реалізації державної програми щодо відродження національних меншин України, згідно з положеннями Конституції України, "Декларації прав національностей" та закону "Про національні меншини".

Необхідність глибокого й повного висвітлення історії розвитку національних меншин України, які становлять близько чверті всього населення сучасної держави, і водночас відсутність спеціальних досліджень цієї теми у вітчизняній історіографії спонукають до вивчення і такого важливого питання, як історія становлення й розвитку професійної освіти євреїв на Волині у XIX — на початку XX ст.

Наприкінці XVIII ст. сталися поділи Польщі, внаслідок яких значна територія Правобережної України, зокрема Волинь, опинилася в складі Російської імперії. На цих землях, крім корінного населення українців, мешкало багато євреїв, які масово почали там селитися ще з часів Люблінської унії. Тут розвивалася національна єврейська культура, міцні позиції мала ортодоксальна єврейська релігія, поширювалися хасидське вчення, просвітницький рух Хаскала, утворилася мережа єврейських навчальних закладів. Новоутворена Волинська губернія стала величезною не тільки за територією, а й за кількістю євреїв, що постійно зростала. Якщо у 1797 р. тут налічувалося 14 265 євреїв [1], то через 100 років їх було вже 394 774 [2].

Після приєднання правобережних українських земель до Росії царський уряд почав впроваджувати великодержавну політику щодо нових підданих, зокрема євреїв. Імперська політика базувалася на трьох основних принципах, які вона застосовувала по відношенню до всіх національних меншостей: православ'я, самодержавство, народність. Велика увага приділялася проблемам розвитку єврейської освіти. Однак царат не брав до уваги, що євреї мали свою мову — ідиш, якою користувалися в побуті, книжну мову — іврит, свою систему освіти, самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, прихильність традиціям і общинним авторитетам, свій самобутній уклад життя.

На Волині склалася ціла система громадських, приватних, а з другої половини XIX ст. — державних навчальних закладів. Завдяки їй євреї мали досить високий рівень грамотності. За даними перепису 1897 р., вони займали за грамотністю четверте місце: чехи — 59,03 %, німці — 37,80 %, росіяни —37,01 %, євреї — 32,63 %, білоруси — 25,91 %, татари — 25,53 %, українці — 9,26 % [3].

Про потяг єврейського юнацтва до освіти писав кореспондент газети "Недельная хроника Восхода" з Старокостянтинова: "Освіта стає для молодого покоління нашого міста такою ж потребою, як і все необхідне в житті. Промінь освіти починає проникати навіть у ті куточки нашого міста, які косніли від невігластва і фанатичних забобонів. Юнаків, які бажають вибратися на інший шлях, більш світлий, і почати нове життя, у нас дуже багато" [4].

З 40-х років XIX ст. в Російській імперії розпочалася реформа в галузі єврейської освіти. Її мета — змінити релігійно-суспільний побут єврейського населення, ліквідувати відчуженість та релігійний фанатизм, сприяти швидкій асиміляції євреїв з іншими народами багатонаціональної держави, підпорядкувати їх імперському загальному управлінню. Актуальним стало питання професійної підготовки єврейської молоді.

У XIX — на початку XX ст. значна частина євреїв Волинської губернії займалася ремісництвом. Якщо у 1812 р. ремісників-євреїв налічувалося 3143 чол., що становило 18,8 % єврейського населення губернії, то в 1818 р. — їх було 16 902, у 1832 р. — 17 026, в 1852 р. — 20 114 [5]. За 40 років їх кількість на Волині збільшилася у 6,4 раза. В 1885 р. у губернії працювало 47 782 ремісники, серед яких було близько 37 тис. євреїв, тобто 77,4 %. Якщо порівняти цей показник з 1852 р., то можна констатувати зростання кількості євреїв-ремісників майже вдвоє. Інколи статистичні дані не відповідали дійсності, бо євреї іноді свідомо приховували своє заняття, щоб не реєструватися, не брати встановлених промислових свідоцтв, не платити податків. Євреї-ремісники велику увагу приділяли вихованню кваліфікованої молоді. Вони набирали учнів, навчали їх основам ремесел і вмінню керувати ремісничою майстернею. Так, у 1896 р. у 22 090 майстрів-євреїв — власників ремісничих майстерень було 10 092 підмайстри та 7247 учнів. Тобто із 100 ремісників 56 були майстрами-власниками, 26 — підмайстрами (робітниками) і 18 — учнями. Ці показники були значно вищими, ніж у ремісників-християн, у яких із 100 ремісників було 74 майстри, 14 підмайстрів і 12 учнів. Тобто у євреїв на одного майстра-власника припадало 0,46 підмайстра і 0,3 учня, а у християн — відповідно 0,2 і 0,2 [6]. Навчалися ремеслу у майстрів-ремісників діти переважно з бідних та багатодітних сімей, сироти. Майстер мав дуже великі права щодо доручених йому дітей. За складеною письмовою угодою він навіть міг отримати "батьківські права". Деякі майстри поводили себе по відношенню до дітей непорядно, грубо, часто не вчили їх ремеслу, а змушували виконувати домашню роботу та доручення, які не мали найменшого відношення до навчання. Тривало навчання у майстра від 4 до 7 років. Якщо батьки чи опікуни забирали дитину раніше встановленого строку, то майстер міг стягнути з них штраф у сумі 50—100 крб. Відповідальності за рівень оволодіння ремеслом він не ніс. За угодою найчастіше учням надавалися помешкання та харчі, іноді вони приходили в майстерню як на роботу й одержували гроші [7].

Після закінчення терміну навчання учні найчастіше працювали в ремісничій майстерні підмайстрами. Самостійні майстерні за традицією створювалися євреями-ремісниками лише після одруження. Життєвий рівень їх був низьким, а умови роботи надзвичайно важкими. Середній заробіток ремісника-єврея в "смузі осілості" і на Волині в тому числі коливався від 4 до 10 крб. на місяць. Наймані робітники в майстернях отримували 2—4 крб. Жахливі умови життя євреїв-ремісників яскраво описував Київський генерал-губернатор І. Фундуклей. "Євреї-ремісники, — писав він, — жили досить тісно, часто по кілька сімей у старій халупі, так що вночі, коли всі мешканці вдома, на підлозі майже не залишається вільного місця між сплячими. Багато з таких будинків розділені коридорами, в яких наймачі влаштовують невеликі ручні заводи чи майстерні: воскобійні, свічкові, шкіряні і т.д., працюють сім'єю" [8].

Як відомо, засновані російським урядом казенні єврейські училища через надмірну тенденцію впливати і на побут євреїв повинні були витримувати важку боротьбу з віковими традиціями єврейства. Тому про відкриття в той час ремісничих відділень при цих школах не могло бути й мови. Думку цю плекали, але окремі діячі, поєднавши з єврейською освітою

любов до свого народу, не переставали замислюватися над питанням про його краще майбутнє.

До їх числа належав гурток просвітників "Маскілим", члени якого проживали у містах Правобережної України — Бердичеві, Києві, Житомирі. Ідеологи єврейського відродження І.Б. Левінзон, О. Рабинович та інші вважали, що розвиток ремісництва і землеробства серед євреїв дасть можливість їм вийти із злиденного матеріального становища, а для цього необхідно вчитися, удосконалюватися, на це повинні бути спрямовані всі зусилля єврейської меншини. Єврейських просвітників підтримав генерал-губернатор Південно-Західного краю князь І.І. Васильчиков. У 1859 р. він у доповіді уряду висловив думку про те, що євреї, безперечно, більше схильні до ремесел, ніж до інших занять, і запропонував відкрити в кожній із губерній, які входили до межі єврейської осілості, по одній ремісничій школі. Він детально розробив план, згідно з яким потрібно було у Волинській, Київській та Подільській губерніях набрати із самих бідних єврейських сімей по 30 хлопчиків для навчання в ремісничих школах і забезпечити утримання цих шкіл як місцевими коштами, так і субсидією уряду [9]. У 1862 р. було відкрите перше в Російській імперії єврейське ремісниче училище у Житомирі. Одним з його засновників став М.Д. Вайнштейн. Навчання в училищі було розраховане на п'ять років. Програмні вимоги були розроблені міністром народної освіти генерал-ад'ютантом, графом Путятиним. Єврейський Закон Божий вивчався у першому і другому класах. Його викладали у суботу та неділю за книгою "Месилод Галомод Бен Зева" з поясненням молитв, які використовували протягом робочого тижня і в святкові дні. Єврейська та російська мови також вивчалися у першому і другому класах. Учні повинні були навчитися: правильно читати, писати під диктовку, правильно використовувати розділові знаки, засвоїти граматичні форми. Велика увага приділялася арифметиці, геометрії, учні опановували загальні відомості з механіки, хімії, фізики і технології. Вони повинні були засвоїти основи знань і вміти застосовувати їх при вивченні ремесел. Малюванню й кресленню учні навчалися протягом п'яти років.

Велика увага приділялася в училищі навчанню ведення господарських і фінансових книг. Крім загальноосвітніх предметів, у ньому навчалися ковальському, столярному, токарному, мідному та жерстяному ремеслам.

Учнів, які добре вчилися і досягли великих успіхів у ремеслі, нагороджували за поданням комітету та з дозволу генерал-губернатора золотими і срібними медалями. Вихованцям училища, які отримали звання майстра, надавалося право на роботу без запису в цехи, вони звільнялися від рекрутської повинності, заплативши за це 150 крб. в казну. Діти з бідних сімей, які не мали коштів, отримували гроші із запасного капіталу училища.

У Житомирському ремісничому училищі навчалися учні не тільки на кошти казни, а й вільнослухачі. Якщо вони добре вчилися, не пропускали занять, здавали кожного року іспити і закінчували повний курс навчання із задовільними оцінками, то також отримували звання майстра. Ті, що вчилися за державні кошти, по закінченню училища повинні були відкрити і утримувати в краї протягом 6 років майстерню, навчати в ній учнів з єврейських сімей. Отримавши атестат, вони давали розписки, що виконають цю умову.

Для вирішення господарських справ, контролю за навчальним процесом і якістю професійного навчання учнів при Житомирському ремісничому училищі був створений спеціальний комітет. Він звітував губернатору Волинської губернії про стан училища і про хід навчання, кількість ви-

пускників училища, їх працевлаштування, кількість виданих атестатів на звання майстра та матеріальну допомогу, доповідав про потреби училища, введення викладання інших ремесел чи загальних предметів, корисних для оволодіння професіями, про збільшення кількості учнів. Комітет турбувався про забезпечення учнів одягом відповідно до сезону року і занять, якісним харчуванням. Рішення щодо незначних змін у внутрішньому розпорядку в училищі комітет приймав самостійно, а стосовно суттєвих подавав пропозиції в губернське управління на розгляд і отримання дозволу. Кожен рік він подавав загальний звіт про кошти, виготовлення виробів, запасний капітал, який витрачався з дозволу генерал-губернатора (грошова допомога учням). Комітет ніс відповідальність за використання штатних сум і грошей, які були отримані за виготовлені вироби і за виконання приватних замовлень, контролював роботу наглядача училища, який повинен був вести такі книги обліку: приходу і витрат штатних грошових сум; витрат на утримання училища; приватних замовлень і грошей, за них отриманих; приватних благодійних внесків; грошей, які вносили за навчання вільнослухачі; інвентарну, в якій було записане майно, що належало училищу; поіменну, де були записані всі вихованці училища — казеннокоштні і вільнослухачі, із зазначенням прізвищ, імен, місця запису по ревізії, коли і за проханням або розпорядженням кого прийнятий, коли і за якою причиною вибув. Наглядач кожен місяць звітував перед комітетом про використані на утримання училища кошти, витрати матеріалів на виготовлення виробів і їх залишки, про виготовлені замовлення і стан інструментів.

Про популярність Житомирського ремісничого училища свідчила кількість учнів, яка постійно зростала. У 1862 р. при відкритті училища було прийнято рішення про зарахування на навчання 15 учнів. У 1878 р. їх уже було 54, у 1879 р. — 64, а у 1883 р. — 80 [10].

Передбачалося, що на утримання Житомирського ремісничого училища будуть братися кошти з коробкового збору, в більшості з капіталу, виділеного на розвиток єврейського сільського господарства. Всього урядом було визначено суму у 6245 крб. Вказувалося, що залишки за одними статтями можуть покривати нестачу коштів за іншими, а також бути використаними на непередбачені витрати.

У 1884 р. ремісниче училище у Житомирі було закрите. Місцева адміністрація мотивувала це так: "Оскільки у містах і містечках Південно-Західного краю євреї дають більшість ремісничих рук і цим заважають розвитку ремісничої праці серед корінного населення, яке вони експлуатують, то спеціальне єврейське ремісниче училище при відсутності подібних училищ для християн є зайвим знаряддям у руках євреїв для експлуатації корінного населення" [11].

Закриття Житомирського училища надовго затримало розвиток єврейських професійних шкіл. Але управління Київського навчального округу не ставило особливих перешкод спробам місцевих єврейських громад відкривати при загальноосвітніх школах ремісничі відділи. Генерал-губернатор Південно-Західного краю Аннєнков при сприянні відомого єврейського діяча Г.М. Бараца навіть розробив новий проект організації цілої мережі ремісничих шкіл за зразком Житомирської. Але його пропозиція не мала підтримки. В російському суспільстві та і в єврейському середовищі було немало скептиків, які вважали створення Житомирського училища марною справою.

Відомий дослідник проблеми Л.М. Брамсон писав: "Училище проіснувало близько двадцяти років, увесь час користувалося великим співчуттям і опікою місцевої влади, яка брала участь у керівництві школою.

Остання обставина й зумовлювала вічну опіку, надмірну регламентацію, нерухомість програми, що вкрай погано позначилися на долі цього училища, оскільки професійна освіта в училищі не була проведена на належному рівні. Але все ж за 20 років свого існування воно випустило більше сотні інтелігентних ремісників. Деякі з них потім стали вчителями у заново створених єврейських ремісничих училищах" [12]. У містах, де кількість єврейського населення була значною, при єврейських казенних початкових училищах відкривалися ремісничі відділи. У Київському навчальному окрузі наприкінці XIX ст. діяло п'ять ремісничих відділень при єврейських однокласних казенних училищах, одне з них при Рівненському казенному єврейському однокласному училищі. Ремісниче відділення при Рівненському училищі існувало з 1 вересня 1883 р. В ньому діти оволодівали столярно-токарною і палітурною майстерністю. Керував відділенням завідувач казенного училища. Для вирішення господарських проблем ремісничого відділення існував господарський комітет, який складався з голови комітету, обов'язки якого виконував завідувач училища, членів училищного колективу та трьох членів від місцевої єврейської общини, які брали участь у всіх засіданнях ради з правом голосу. Головним завданням господарського комітету була турбота про нормальне функціонування цього відділення. Основи ремесел викладали два майстри. Станом на 1 січня 1890 р. столярно-токарній справі навчалося 12 учнів, палітурній — 15 [13].

У 1889 р. під керівництвом майстрів учні виготовили в столярній майстерні п'ять шаф, один стіл, один диван, 12 стільців, 6 класних лавок, 28 віконних рам і багато інших виробів; у палітурній майстерні було переплетено 526 книг і журналів та наклеєно кілька картин і карт.

Наприкінці XIX ст. при училищі залишилася тільки палітурна майстерня, в якій 19 хлопчиків переплітали книги і зошити, виготовляли картонажні роботи [14].

Фінансування ремісничого відділення при Рівненському казенному єврейському училищі здійснювалося з різних джерел. У 80-х роках XIX ст. на утримання відділення відпускалося щорічно 500 крб. з коробкового збору, 100 крб. із загальної кошторисної суми училища й 175 крб. від Товариства для розповсюдження землеробства і ремісничої праці серед євреїв. Крім цих сум, ремісниче відділення мало кошти від замовлень, з яких 40 % прибутку йшло на оплату праці майстрам і на матеріальну допомогу учням, а 60 % витрачалося на закупівлю нових і ремонт старих інструментів [15]. У 1902 р. палітурний клас отримав 625 крб. з коробкового збору та 100 крб. із штатних коштів училища [16].

Про значення функціонування ремісничого відділення при Рівненському казенному єврейському однокласному училищі та пропозиції щодо поліпшення його роботи писав попечитель Київського навчального округу у 1890 р.: "Підсумки навчання на ремісничому відділенні єврейських училищ взагалі дуже задовільні. Після випуску з училища більшість самостійно займаються у себе вдома тим чи іншим ремеслом, заробляючи собі чесною працею гроші для життя, інші, які не пройшли повного курсу, працюють у других майстрів, заробляючи 12—20 крб. на місяць" [17]. (Часто пройти повний курс навчання діти не мали змоги через матеріальне становище батьків.)

На початку XX ст. ремісничі класи працювали також при Острозькому та Кременецькому однокласних початкових єврейських училищах. Так, у 1902 р. при Острозькому училищі було відкрито слюсарно-ковальський клас, в якому навчалося 12 хлопчиків. Під керівництвом майстра М.Д. Розенберга — випускника Житомирського ремісничого училища, учні виготовляли відра, замки, ліжка, умивальники тощо. Навчання дава-

ло хороші результати. У 1905 р. М.Д. Розенберг був нагороджений медаллю "За старанність".

З листопада 1892 р. при Кременецькому училищі працював палітурний клас, в якому навчалося 10 хлопчиків. Протягом 1902 р. вони виготовили замовлень на 34 крб. 27 коп. Фінансування ремісничого класу при Острозькому училищі здійснювалося з коштів коробкового збору — 600 крб. та з бюджету училища — 100 крб. на рік. Палітурний клас при Кременецькому училищі отримував 250 крб. з коробкового збору та 100 крб. з штатних сум училища. Майстром ремісничого класу з 1 вересня 1897 р. був Петро Бродський [18].

У 1904 р. було відкрито слюсарно-ковальський клас при Житомирському двокласному єврейському училищі, в якому навчалося близько 20 хлопчиків. З 28 серпня 1908 р. обов'язки майстра виконував А.Ю. Томбан, який закінчив міське початкове училище [19]. 1 липня 1914 р. при Володимир-Волинському однокласному початковому єврейському училищі відкрився ковальсько-слюсарний ремісничий клас. В ньому навчалося 14 хлопчиків. Обов'язки майстра виконував М.Д. Колкер — випускник Одеського ремісничого училища товариства "Труд". На утримання ремісничого відділення виділялися кошти із свічкового збору — 100 крб., з коробкового збору — 350 крб., з міських сум — 100 крб., з бюджету училища — 180 крб. [20]

Наприкінці XIX ст. єврейські громади ставлять питання про професійне навчання дівчат. У Житомирі 20 лютого 1893 р. М.М. Грінштейн було відкрито жіноче приватне училище, в якому з 1 лютого 1913 р. жіночим ремеслам навчала Е. Хомицька [21]. У Старокостянтинові з 12 травня 1912 р. у жіночому приватному училищі Х.Л. Клебан рукоділлям навчала випускниця двокласного міського училища Г.П. Геллерштейн [22].

У Рівненському повіті в 1911 р. єврейською громадою було відкрито приватне жіноче училище з професійним відділенням, в якому навчалося близько 200 учениць. Майстерності їх навчали Х. Рубінштейн, яка мала звання майстрині, та її помічниця С. Трегер. Викладачами працювали Д. Лінецька, Д. Вайнштейн, Ц. Вугмейстер, які закінчили жіночу гімназію, та випускниця Одеських вищих жіночих курсів І. Бик. Єврейські предмети викладали вихованці єврейського учительського інституту Л. Біблер та В. Гуревич, а також домашня вчителька Х. Ліпіна та шкільний вчитель З. Мушер [23]. У Рівненському приватному жіночому єврейському училищі С. Розенталь рукоділлям навчала Т. Столяр [24]. Близько 30 років у Рівному існувало училище Н.А. Розенталь, в якому навчали жіночим ремеслам [25]. У 1914 р. приватні училища були відкриті в Острозі М.Б. Сліпою [26], у Радзивіллові Кременецького повіту — М.Л. Подкамінер [27] та у Ковелі [28].

З метою поліпшення ситуації в професійній освіті євреїв у Житомирі 18 жовтня 1907 р. відкрилося жіноче училище з ремісничими відділеннями, яке утримувалося Житомирською єврейською громадою. Завідувала училищем Г.М. Маршак, яка закінчила жіночу гімназію і викладала російську мову, арифметику, географію та історію. Навчання в училищі було розраховане на 6 років [29]. В училищі викладалися російська мова, російська історія, єврейські предмети (читання, письмо, історія єврейського народу), арифметика, правопис, малювання. При вивченні російської мови велика увага приділялася загальному розвитку учениць. Вони повинні були навчитися висловлювати свої думки письмово, ознайомитися з граматичними правилами, читати художню літературу. Арифметика викладалася протягом усього курсу навчання. Загальні поняття з історії і географії давалися у молодших класах, більш ґрунтовні — у двох старших. Велика увага приділялася малюванню. Вважалося, що для правильного і грунтовного засвоєння ремесла малювання було надзвичайно важливим.

Навчання ремеслу ділилося на два періоди. Перший період — підготовчий у 1—3 класах, другий, спеціальний курс ремесла — у 4—6 класах. Ремісниче відділення ділилося на дві майстерні — швацьку та капелюшну. Діти обирали ремесло за власним бажанням. Учениці 5 і 6 класів отримували оплату за свою працю. У швацькому відділенні виготовлявся жіночий одяг, починаючи з простих суконь до складних. У 1908 р. був пошитий на замовлення і за програмою 231 виріб. У капелюшному відділенні учениці спочатку робили фасони з дроту, вчилися їх прикрашати, а потім виготовляли на замовлення капелюхи, муфти тощо. У 1908 р. виконано було 135 замовлень і програмних робіт. В обох майстернях виконано замовлень на суму 610 крб. 35 коп.

Заяви на навчання приймалися навесні, а вступні іспити відбувалися в серпні. Протягом літа члени педагогічного колективу та опікунської ради обходили і опитували бажаючих вчитися, вивчали умови життя дітей (перевагу надавали найбіднішим). У 1908 р. було подано 190 заяв про вступ до училища, прийнято — тільки 76 дітей, іншим відмовлено за браком місць і коштів. Станом на 1 січня 1908 р. в училищі навчалося 178 учениць. Було прийнято 76 дівчат, вибуло до закінчення повного курсу — 37 (через бідність — 20, емігрували в Америку — 2, перейшли в інші училища — 6, у зв'язку з хворобою — 2, через неуспішність — 3, виключено за рішенням педагогічної ради — 4). Закінчили повний курс 8 учениць. На 1 січня 1909 р. в училищі налічувалося 209 дівчат, з яких 41 були сиротами. Випускниці училища в більшості працювали у модисток чи брали замовлення додому [30].

Фінансувалося Житомирське громадське єврейське жіноче професійне училище з коштів коробкового збору, Єврейського колонізаційного товариства, благодійних внесків, концертів, вистав. У 1908 р. було отримано субсидію з Єврейського колонізаційного товариства — 3500 крб. і з коробкового збору — 450 крб. Ці 3950 крб. складали лише половину річного бюджету, необхідного для успішної роботи училища. Ще 4000 крб. вишукувалися різними шляхами. Наприклад, разом з Житомирською талмудторою було проведено танцювальний вечір, а в листопаді 1908 р. було організовано благодійну виставу драматичної трупи Басманова. Коштів на утримання катастрофічно не вистачало, економічна криза поглиблювалася старим боргом в 1000 крб. Через страшенну дорожнечу на матеріали для потреб капелюшного відділення Центральний комітет Єврейського колонізаційного товариства асигнував у 1908 р. 200 крб.

Контингент учнів складався в більшості з найбідніших прошарків населення. Тому не дивно, що діти внаслідок поганих гігієнічних умов і харчування страждали малокрів'ям, головними болями та іншими хворобами. Медичну допомогу дівчаткам надавали безкоштовно лікарі, які входили в опікунську раду, а також вільнопрактикуючі. Учениці отримували обід і чай. Найбідніших забезпечували взуттям, одягом та навчальними посібниками. Деякі отримували стипендію в розмірі три крб. на місяць.

Утримувати дітей протягом 6 років навчання в училищі батькам було надзвичайно важко. Іноді їм доводилося забирати дітей з училища і віддавати в приватні майстерні для будь-якого заробітку. Тому в старших класах прибуток від виготовлення виробів розподілявся як винагорода. У 1908 р. Міністерство внутрішніх справ задовольнило прохання єврейської громади Житомира і виділило з коштів коробкового збору 15 000 крб. на побудову нового приміщення училища. Крім того, Центральний комітет Єврейського колонізаційного товариства надав субсидію у сумі 9000 крб. для цієї ж мети [31].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. дедалі більше дітей найменше забезпеченої частини єврейського населення Волині потребувало здобуття освіти і вивчення ремесел. Але єврейських шкіл як загальноосвітніх, так і спеціальних ремісничих було дуже мало. Єврейський пролетаріат, скупчений у межі осілості, без всякої професійної підготовки і малограмотний, був змушений через відсутність шкіл віддавати своїх дітей для навчання ремеслам до таких же бідних, як вони самі, майстрів.

Початкова освіта для єврейського населення була дуже важливою, але дедалі актуальнішою ставала проблема отримання молоддю середньої й вищої освіти. 17 жовтня 1844 р. Микола I підписав указ про створення в імперії рабинських училищ для підготовки вчителів єврейського закону та рабинів, що за обсягом загальних предметів прирівнювалися до гімназій. Урядом було вирішено відкрити рабинські училища в Житомирі та Вільно. У записці, що супроводжувала царський указ, зазначалося: "У рабинських училищах єврейським предметам навчати в учительських відділеннях на такому рівні, щоб вихованці могли викладати ці предмети в училищах першого та другого розрядів, а в рабинських — наскільки необхідно для освіти рабина, відкидаючи, якщо не на початку, то з першою можливістю всі зайві філософські висновки коментарів Талмуду" [32].

Євреї Волині неоднозначно поставилися до відкриття рабинського училища в Житомирі. Так, кореспондент газети "День" наголошував: "Навряд чи буде перебільшенням, якщо скажемо, що заснування цих училищ, що розглядаються, становить епоху в історії російських євреїв, і що з їх долею тісно пов'язані доля й направлення цілих поколінь євреїв у нашій Вітчизні" [33].

26 років проіснувало Житомирське рабинське училище (1847—1873 рр.). В його стінах здобули освіту 5869 вихованців. Живучи і працюючи по всій "смузі осілості", вони внесли значний вклад у розвиток культури і науки єврейського народу, сприяли піднесенню освітнього рівня єврейського населення. Багато випускників стали відомими діячами культури, вченими, громадськими лідерами та революціонерами.

У 1873 р. рабинські училища у Вільно і Житомирі були перетворені на учительські єврейські інститути. "Головною метою Міністерства народної освіти при заснуванні єврейських учительських інститутів, — писала газета "Недельная хроника Восхода", — була підготовка достатнього контингенту єврейських учителів-спеціалістів, які б поступово витіснили меламедів з їх убивчими хедерами, що загальмували в зародку всіляке фізичне і моральне зростання підростаючих поколінь" [34]. Навчання в Житомирському єврейському учительському інституті здійснювалося в чотирьох класах, в яких учні вивчали російську та церковнослов'янську мови, російську та всесвітню історію, педагогіку і дидактику, фізику, географію, ботаніку, зоологію, арифметику, алгебру, геометрію, правопис, малювання, креслення, музику, гімнастику, а також "єврейські предмети" — історію єврейського народу, єврейську мову (іврит), Біблію, закон віри [35].

При єврейському учительському інституті було відкрито початкове єврейське училище, в якому працювало три відділення і підготовчий клас, де вихованці проходили педагогічну практику під керівництвом педагогів. Це мало важливе значення для майбутніх вчителів. У довідці про результати інспекторської перевірки у 1877 р. дана позитивна оцінка роботи практикантів та їх наставників: "Практичні заняття вихованців ... ідуть задовільно, з належною старанністю до справи, якій вони себе присвятили" [36].

На початку 80-х років XIX ст. стало ясно, що спроба російського самодержавства створити такі навчальні заклади, які готували б слухняних обрусителів єврейської молоді, провалилася. 28 листопада 1885 р. цар за-

твердив указ про закриття Житомирського єврейського учительського інституту. З сумом кореспондент "Недельной хроники Восхода" повідомляв: "Смертний вирок цій установі винесений і підготовлений. 14 грудня дирекція інституту отримала від попечителя Київського навчального округу відношення, у якому директору сповістили, що "Житомирський інститут за непотрібністю закривається, а приміщення його передається окружному суду. Учнів, які того побажають, буде переведено у Віленський учительський інститут" [37]. Можливість здобути освіту в єврейському навчальному закладі, звільнення його учнів від військової повинності, а також певні пільги для його випускників, які надавалися державою [38], привертали до Житомирського єврейського учительського інституту єврейську молодь. За 12 років існування цього навчального закладу в його стінах здобули освіту більше 200 єврейських юнаків. Вони зіграли значну роль у вирішенні питання кадрового забезпечення єврейських навчальних закладів усієї "смуги осілості".

Становлення єврейської професійної освіти на Волині у XIX — на початку XX ст. відбувалося у надзвичайно складних соціально-економічних і правових умовах імперської Росії. Але, незважаючи на всілякі перепони з боку ортодоксальних єврейських кіл та зі сторони окремих царських урядових осіб, вона торувала собі шлях, виконуючи своє головне завдання — навчити єврейську молодь основам ремесел та дати їй можливість заробляти собі на життя, підготувати висококваліфікованих вчителів для єврейських шкіл та абітурієнтів для університетів, які з часом стали відомими діячами культури, вченими, політиками.

[1] Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — СПб, 1908—1913. — Т. 3. — С. 535.

[2] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — СПб, 1904. — Т. VIII. Волынская губерния. — С. 4—5.

[3] Там же. — С. 14.

[4] Недельная хроника Восхода. — 1882. — № 33. — С. 908.

[5] Центральний Державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ), ф. 442, оп. 1, спр. 1853, арк. 1—36.

[6] І в а щ е н к о О. М., П о л і щ у к Ю. М. Євреї Волині. — Житомир, 1998. — С. 63.

[7] Киевский фабричный округ. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа И.О. Новицкого. — СПб, 1886. — С. 91—93.

[8] І в а щ е н к о О. М., П о л і щ у к Ю. М. Назв. праця. — С. 72.

[9] Доклад Л.М. Брамсона. Еврейское профессиональное образование в прошлом и настоящем. — С. 2.

[10] Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. 396, оп. 2, спр. 280, арк. 23; ЦДІАУ, ф. 442, оп. 532, спр. 181, арк. 53; ЦДІАУ, ф. 442, оп. 533, спр. 158, арк. 70; Обзор Волынской губернии за 1883 г. — Житомир, 1884. — С. 48.

[11] Недельная хроника Восхода. — 1884. — № 12. — С. 316.

[12] Доклад Л.М. Брамсона... — С. 4.

[13] Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 год. — К., 1890. — С. 17—19.

[14] Отчет директора народних училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 год. — Житомир, 1903. — С. 41.

[15] Отчет попечителя Киевского учебного округа... — С. 18.

[16] Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений... — С. 41.

[17] Отчет попечителя Киевского учебного округа... — С. 19.

[18] Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений... — С. 41.

[19] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1909—1910 гг. — Житомир, 1909. — С. 5.

[20] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1915. — С. 305.
[21] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. — Житомир, 1912. — С. 18.
[22] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1915. — С. 373.
[23] Там же. — С. 16.
[24] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1909—1910 гг. — Житомир, 1909. — С. 110.
[25] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. — Житомир, 1912. — С. 93.
[26] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1915. — С. 197.
[27] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 г. — Житомир, 1912. — С. 281.
[28] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1915. — С. 151.
[29] Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1909—1910 гг. — Житомир, 1909. — С. 13.
[30] Отчет Житомирского общественного еврейского женского училища с ремесленным отделением (профессионального училища) за 1908 г. — Житомир, 1909. — С. 9, 10, 12.
[31] Там же. — С. 5—6.
[32] Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. 13. — С. 259.
[33] "День". — 1871. — № 16. — С. 238.
[34] "Недельная хроника Восхода". — 1884. — № 24. — С. 673.
[35] ЦДІАУ, ф. 707, оп. 225, спр. 77, арк. 2, 9.
[36] Там же.
[37] Недельная хроника Восхода, — 1886. — № 1. — С. 5.
[38] ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 98.